

Hanefî Düşüncede Hakikat-Mecâz İlişkisinin Kavranış Biçimine Etkisi Bakımından Sebep-İllet- Hüküm İlişkisi

Ünal YERLİKAYA*

Özet

Hanefî düşüncede, hakikat-mecaz ilişkisinin kavranış biçimine etkisi bakımından ma'nen ittisâl-sûreten ittisâl ayrımı belirleyici bir işleve sahiptir. Má'nen ittisâl (amaçsal ilişki) tabiriyle, iki farklı hukukî düzenlemenin ortak bir amaç için sevk edilmiş olmaları; sûreten ittisâl (biçimsel ilişki) tabiriyle de hüküm/ma'lûl-illet ve hüküm/müsebbep-sebep ilişkisi kastedilmektedir. İki farklı hukukî düzenleme arasında amaçsal bir ilişkinin varlığı halinde, hakikat anlamlarıyla her iki düzenlemeyi ifade eden lafızların mecaz yoluyla diğerini ifade etmek üzere kullanımı söz konusudur. Benzer şekilde, hüküm-illet ilişkisinde illeti temsil eden lafzın mecaz yoluyla hükmü ifade etmek üzere kullanımı söz konusu olabileceği gibi hükmü temsil eden lafzın da illeti ifade etmek üzere kullanımı söz konusudur. Hüküm-sebep ilişkisinde ise, hakikat anlamıyla sebebi temsil eden lafzın mecaz yoluyla hükmü ifade etmek üzere kullanılabilmesine karşılık hükmü temsil eden lafzın sebebi ifade etmek üzere kullanımı söz konusu değildir. Son olarak hanefî düşüncede, hakikat-mecaz ilişkisinin kavranış biçimi ile hanefî kıyas teorisi arasında bir tutarlılık olduğu tespit edilebilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hanefî Hukuk Düşüncesi, Hakikat-Mecaz İlişkisi, Ma'nen İttisâl, Sûreten İttisâl, Hanefî Kıyas Teorisi.

* Yrd. Doç. Dr., SDÜ İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Anabilim Dalı,
unalverlikaya@sdu.edu.tr, 0246 2110230.

Abstract

The Relationship Between Sabab-‘İlla-Hukm in terms of Its Effect to Understanding of Relationship Between Haqıqa and Majaz in Hanafi Thought

In hanafi thought the distinction of ma’nan ittisal-sûratan ittisal has a decisive function in terms of its effect to understanding of relationship between haqıqa and Majaz. The concept ma’nan ittisal mean that two different legal arrangements have a common purpose. The concept sûratan ittisal mean that the relation hukm-‘ılla and hukm-sabab. In the case of ma’nan ittisal between two different legal arrangements, statements meaning both arrangements with real meaning can be used to state the other figuratively. Similarly in relation hukm-‘ılla, the state that represents ‘ılla can be used to state the hukm figuratively. In the same way in relation hukm-‘ılla, the state that represents hukm can be used to state the ‘ılla figuratively. Unlike relation hukm-‘ılla, in relation hukm-sabab the state representing sabab in terms of real meaning can be used to state the hukm figuratively. On the contrary, the state representing hukm in terms of real meaning can not be used to state the sabab figuratively. Finally there is consistency between the understanding of relation haqıqa-majaz and hanafi analogy theory in hanafi thought.

Key Words: Hanafi Legal Theory, Haqıqa-Majaz Relation, Ma’nan Ittisal, Sûratan Ittisal, Hanafi Analogy Theory.

Giriş

Fıkhî/hukukî düzenlemelere etkisi bakımından hakikat-mecâz ilişkisinin kavranış biçimi, bir taraftan hukukî içerikli kaynak metinlerin (Kitâb ve Hadîs metinlerinin) anlaşılma ve yorumlanma biçimine diğer taraftan da kişilerin hukukî sonuç doğuracak türden irade beyanlarının hukukî çerçevesinin belirlenmesine etkisi yönüyle fazlasıyla önemli bir husustur. Hakikat-mecâz ilişkisinin, hukukî metinlerin anlaşılma biçimi ile kişilerin irade beyanlarının hukukî mahiyetinin belirlenmesi açısından önemi, esas itibariyle, dil ile hukuk arasında ayrılmaz bir ilişki olmasından kaynaklanmaktadır. Bu husus sebebiyledir ki, İslam hukuk literatüründe, dil-hukuk ilişkisine dönük tartışmaların belli bir kısmını temsil eden hakikat-mecâz ilişkisi, farklı yönleriyle ayrıntılı olarak ele alınmakta ve farklı yaklaşım biçimlerine konu edilmektedir.

İslam hukuk literatürü incelendiğinde, kimi zaman iki farklı hukukî düzenleme ve dolayısıyla bu düzenlemelerin kurucu unsuru olan beyanlar arasında, kimi zaman iki farklı düzenlemenin meşrû kılınış amaçları arasında, kimi zaman da belli bir hüküm ile o hükmün illeti ve sebebi arasında belli yönlerden ilişki kurulduğu; bunun da ilgili hukukî metin veya beyanın hukukî içeriğinin belirlenmesinde işlevsel bir ölçüt olarak alındığı görülmektedir. İki şey (iki farklı beyan veya iki farklı

fikhî/hukukî düzenleme) arasındaki ilişkiyi, oldukça detaylı ve bir yönüyle parçacı bir yaklaşımla ele alan İslam hukukçuları olduğu gibi daha genel bir tasnif geliştirme, dolayısıyla daha sistematik ve daha teorik bir çerçevede kavrama kaygısıyla ele alan İslam hukukçuları da vardır. Daha genel bir tasnif geliştirme amacına matuf olarak hanefîler, iki şey arasında, en nihayetinde, ilki *amaçsal ilişki (ma'nen ittisâl)* ve ikincisi de *biçimsel ilişki (sûreten ittisâl)* olmak üzere iki farklı ilişki biçimi olabileceği fikrini benimsemekte; hakikat-mecâz ilişkisine yönelik yaklaşımlarını da belli ölçüde bu ayrım üzerinden temellendirmektedirler. Bu sebeple elinizdeki çalışmada, ma'nen ittisâl-sûreten ittisâl ayrımının hanefî düşüncede ne tür bir ayrımı temsil ettiği; sûreten ittisâlin iki farklı türü olan *hüküm/ma'lûl-illet ilişkisi* ve *hüküm/müsebbeb-sebep ilişkisi* ayrımının hangi ölçüt esas alınarak yapıldığı; sözü edilen ayrımların, hakikat-mecâz ilişkisinin kavranış biçimine etkisi bakımından hangi yönleriyle şekillendirici oldukları ve nihayet hakikat-mecâz ilişkisinin kavranış biçimine yönelik geliştirilen teorik yaklaşımla hanefî kıyas teorisi arasında ne tür ilişki olduğu, daha doğrusu sistematik bir tutarlılık kaygısının gözetilip gözetilmediği hususları inceleme konusu edilmektedir.

I. Ma'nen İttisâl-Sûreten İttisâl Ayrımı: Amaçsal-Biçimsel İlişki Ayrımı ***Ma'nen İttisâlin Mâhiyeti***

Hanefî terminolojide, ma'nen ittisâl/amaçsal ilişki tabiriyle, kuruluş, geçerlilik ve yürürlük şartları bakımından farklılık göstermeleri sebebiyle farklı şekillerde isimlendirilen, ancak *düzenleniş/meşru kılınmış amacı bakımından benzerlik gösteren iki farklı fikhî/hukukî düzenleme arasındaki ilişki biçimi* kastedilmektedir. Bir diğer ifadeyle iki farklı hukukî düzenlemenin, öngörülmüş oldukları şartlara riayet edilerek gerçekleştirilmiş olmaları koşuluna bağlı olarak açığa çıkan sonuçları (illet-i ğâiyye) bakımından ortak bir amaca özgülünmüş olmaları kastedilmektedir.¹

İslâm hukuk sistematığı içinde iki farklı hukukî düzenleme olarak yer alan havâle ve kefâlet akitleri bakımından sözü edilen türden bir ilişki biçimi söz konusudur. İslam hukuk terminolojisinde havâle, borcun bir

¹ en-Nesefî, Ebu'l-Berakât Abdullâh b. Ahmed, *Keşfu'l-Esrâr Şerhu'l-Musannif ale'l-Menâr*, I-II, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1998, I, 248; Abdulazîz el-Buhârî, Alâuddîn b. Ahmed, *Keşfu'l-Esrâr an Usûli Fahri'l-İslâm el-Pezdevî*, I-IV, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1418/1997, II, 91; İbn Melek, el-Mevlâ Abdullatif, *Şerhu Menâri'l-Envâr fî Usûli'l-Fıkh*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2004, 119; İbn Nuceym, Zeynuddîn b. İbrâhîm b. Muhammed, *Fethu'l-Ğaffâr bi Şerhi'l-Menâr*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2001, 159.

kimsenin zimmetinden/sorumluluğundan başka bir kimsenin zimmetine nakledilmesini;² kefâlet ise, bir hakkın güvenceye bağlanması amacıyla bir kimsenin, asıl borçlunun alacaklı karşısındaki sorumluluğuna katılmasını³ ifade etmektedir. Sözü edilen akit türleri, hem mahiyetleri hem kendilerini çevreleyen ve böylelikle İslam hukuk sistematığı içinde iki farklı akit olarak yer almalarına gerekçe teşkil eden şartlar bakımından farklılık göstermektedir. Şöyle ki, mahiyetleri açısından incelendiğinde, havâle akdinde asıl borçlunun borçluluk durumunun tümüyle sona ermesine karşılık kefâlet akdinde böyle bir durum söz konusu değildir. Kefâlet akdinde, akdın varlığıyla asıl borçlunun borçluluk durumu sona ermemekte, asıl borçlunun borçluluk durumuna kefilin borçluluk durumu ilave olmaktadır. Bu sebeple alacaklının alacağını talep hakkı, havâle akdinde yalnızca borcun kendisine havâle edildiği kimseye (muhâlün aleyh); kefâlet akdinde ise, hem asıl borçluya (mekfûlün anh) hem de kefil olan kimseye (kefil) yöneliktir. Her ne kadar, mahiyetleri ve kendilerini çevreleyen şartlar bakımından farklılık gösterebilirler de, sözü edilen akit türleri, *alacağın teminat/güvence altına alınma amacıyla meşru kılınmış olma* (على سبيل التوثيق به) bakımından benzerlik göstermektedirler.⁴ Bir diğer ifadeyle her iki akit türü, ortak bir amaca (illet-i ğâiyye) ve dolayısıyla ortak bir sonucu elde etmeye özgülennmiş birer akittirler.

Benzer bir ilişki biçimi hibe akdi ve sadaka arasındaki ilişki bakımından da söz konusudur. Mahiyetleri ve kendilerini çevreleyen kimi şartlar esas alınarak incelendiğinde hibe ve sadaka, fıkıh/İslam hukuk sistematığı içinde farklı birer düzenleme olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz gelimi, mahiyetleri açısından incelendiğinde hibe ve sadaka arasındaki en belirleyici ve dolayısıyla en tanımlayıcı unsur, sözü edilen işlemlerin (temlikin) kime yapıldığıdır. Özü itibarıyla sadaka, *fıkhın ölçülerine göre fakir sayılan kimseye karşılıksız olarak bir malın*

² Havâlenin tanımı ve mahiyeti hakkında bkz. Bardakoğlu, Ali, “Havâle”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997, C. XVI, 507-512.

³ Kefâlet akdinin tanımı ve mahiyeti hakkında bkz. Apaydın, H. Yunus, “Kefâlet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, C. XXV, 168-177.

⁴ es-Serahsî, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl, *Kitâbu'l Mabsût (el-Mabsût)*, I-XXX, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut ty., XIX, 161; XX, 46; el-Merġinânî, Burhânuddîn Ebu'l-Hasen Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl, *el-Hidâye Şerhu Bidâyeti'l-Mubtedî* (Fethu'l-Kadîr içinde), I-X, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2003, IX, 225; en-Nesefî, I, 248; el-Bâbertî, Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed, *el-İnâye Şerhu'l-Hidâye* (İbnu'l-Humâm'ın Fethu'l-Kadîr'i ile birlikte), I-X, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2003, IX, 221, 225; el-Haddâd, Ebû Bekr Alî b. Muhammed, *el-Cevheratü'n-Neyyira*, I-II, Pakistan ty., I, 380; İbn Nuceym, 159.

temlikini ifade eder.⁵ Hibe ise, daha çok, *fikhın ölçülerine göre zengin sayılan kimseye karşılıksız olarak bir malın temlikini ifade etmektedir.*⁶ Görüldüğü üzere, her ne kadar *bir malın karşılıksız (bedelsiz) olarak bir kimseye temlik edilmesi* ölçütü bakımından ortak özellik gösterecekler de, temlikin yapıldığı kişinin zengin ya da fakir olması hibe ile sadaka arasındaki en belirleyici farktır. Bu sebeptendir ki, hanefî düşüncede sadakanın, kişi ile Allah arasında gerçekleşen bir işlem olarak görülmesine karşılık hibe, daha çok kişi ile kişi arasında gerçekleşen bir işlem olarak görülmektedir.⁷ Bu yönüyle, hibe ile kıyaslandığında, sadakada *ibadet yapma amacı* daha belirgin ve hatta tanımlayıcı bir unsurdur.⁸ Mahiyetleri açısından sözü edilen şekliyle kavranmış ve tanımlanmış olmaları sebebiyle, hibe ile sadaka arasında, kendilerini çevreleyen şartlar bakımından bir takım farklılıklar açığa çıkmaktadır. Şöyle ki, hanefî anlayışa göre, kimi şartların varlığına bağlı olarak hibeden rucû (hibe edilen malın geri alınması) hukuken geçerli iken, sadakada böyle bir durum söz konusu değildir. Bu ayrım tümüyle, sadakanın kişi ile Allah arasında gerçekleşen bir işlem (sırf ibadet niyetiyle yapılan bir davranış), hibenin ise doğrudan ibadet niteliği taşımayan bir davranış biçiminde anlaşılmasına bağlı olarak açığa çıkmaktadır.⁹ Diğer taraftan sözü edilen ayrım, sadaka ve hibe akdinin geçerlilik şartları ve dolayısıyla hükümleri (sonuçları) bakımından da, işlevsel bir ölçüt niteliği taşımaktadır. Bu husus, özellikle, hisseli ortak malların bir kimseye hibe edilmesi veya sadaka olarak verilmesi ya da bir kimseye ait olan bir malın birden fazla kimseye hibe edilmesi veya sadaka olarak verilmesi durumunda açığa çıkmaktadır. Öyle ki, aşağıda belirtileceği üzere, hanefî literatürde, hibe ile sadaka arasında geçerlilik

⁵ el-Kâsânî, Alâuddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd, *Bedâiu's-Sanâi' fî Tertîbi's-Şerâi'*, I-X, Tahkik ve Ta'lik: A. M. Muavvîd ve A. A. Abdulmevcûd, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2010, VIII, 104; el-Merğînânî, IX, 36; İbn Mâze, *Burhânuddîd Ebu'l-Ma'âlî Mahmûd b. Ahmed b. Abdilazîz el-Buhârî* (ö. 616/1219), *el-Muhîtu'l-Burhânî fî'l-Fıkhî'n-Nu'mânî*, I-IX, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2004, VI, 240; el-Haddâd, II, 14; el-Haskefî, Muhammed b. Alî b. Abdirrahmân b. Muhammed, *ed-Durru'l-Muhtâr Şerhu Tenvîri'l-Ebsâr*, Thk. Abdulmun'im Halîl İbrâhîm, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1423/2002, 563; et-Tûrî, Muhammed b. Huseyn b. Alî el-Kâdirî el-Hanefî, *Tekmiletu'l-Bahrî'r-Râik Şerhu Kenzi'd-Dakâik (el-Bahrû'r-Râik'in sonunda 7. 8. ve 9. ciltler)*, Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1418/1997, VII, 494;

⁶ el-Kâsânî, VIII, 104; el-Merğînânî, IX, 36; İbn Mâze, VI, 240; el-Haddâd, II, 14; el-Haskefî, 563.

⁷ el-Kâsânî, VIII, 104; el-Haddâd, II, 13-14; Kâdîzâde, Şemsüddîn Ahmed b. Mahmûd el-Edirnevî, *Netâicu'l-Efkâr fî Keşfi'r-Rumûz ve'l-Esrâr/Tekmiletu Fethu'l-Kâdir* (Fethu'l-Kâdir'in devamında 8, 9 ve 10. ciltler), Ta'lik ve Tahrîc: Abdurrezzâk Ğâlib el-Mehdî, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1424/2003, IX, 57; et-Tûrî, VII, 493-494.

⁸ el-Kâsânî, VIII, 104; el-Haddâd, II, 13-14; Kâdîzâde, IX, 57; et-Tûrî, 493-494.

⁹ el-Merğînânî, IX, 57; el-Haddâd, II, 19; el-Haskefî, 567; et-Tûrî, 493-494.

şartları bakımından oldukça detay sayılabilecek farklı düzenlemelere yer verilmektedir. Her ne kadar, kendilerini çevreleyen şartlar ve detay düzenlemeler yönüyle farklılık göstermiş olsalar da, hibe ve sadaka, *bir malın karşılıksız olarak bir başkasına temlik olma* bakımından ortak bir amaca, daha doğrusu elde edilmesi öngörülen ortak bir sonuca (hüküm) özgülüenmiş birer işlemdirler.¹⁰ Hibe ile sadaka arasındaki bu ortak yön ise, onlar arasındaki amaçsal ilişkiyi temsil etmektedir.

Sûreten İttisâlin Mâhiyeti

Hanefî hukuk düşüncesinde, mahiyeti yönüyle sûreten ittisâlin kavranması bakımından *mucâvera* (مجاورة) ve *iftikâr* (افتقار) kavramlarının öne çıkarıldığı görülmektedir.¹¹ Sözü edilen kavramların içeriği esas alındığında sûreten ittisâl tabiri, *birbiriyle doğrudan ilişkili olan iki şey ya da durumdan birinin varlığının diğerinin varlığına bağlı oluşunu ya da bir şeyin varlığının ancak diğerinin varlığına bağlı olarak açığa çıkabileceğini* veya *sözü edilen iki şeyden birinin varlığının ancak diğerinin varlığıyla bir anlam kazanacağını* ifade etmektedir. Sözü edilen ilişki biçimi, hukukî düzenlemeye konu olan bir durum bakımından söz konusu olabileceği gibi salt tabî bir durum bakımından da söz konusudur. Söz gelimi yağmurun varlığının bulutun varlığına bağlı oluşu bu türden bir ilişki biçimidir. Hanefî yaklaşıma göre, her ne kadar hakikat-mecaz ilişkisinin kavranış biçimine etkisi yönüyle aralarında mahiyet farkı bulunsa da, hukukî/fikhî düzenlemeler bakımından sözü edilen ilişki biçimini, *illet ile ma'lûl/hüküm arasındaki ilişki* ve *sebeb ile müsebbeb/hüküm arasındaki ilişki* temsil etmektedir. Burada bahsi geçen ilişki biçimleri bakımından *hüküm* kavramının *sonuç* anlamında kullanıldığını özellikle ifade etmemiz gerekmektedir. Buna göre illet-ma'lûl/hüküm ilişkisi, illet ile o illete bağlı olarak açığa çıkan sonuç arasındaki ilişkiyi; sebeb-müsebbeb/hüküm ilişkisi ise, sebeb ile o sebebin varlığına bağlı olarak açığa çıkan sonuç arasındaki ilişkiyi temsil etmektedir.

İllet-Ma'lûl/Hüküm İlişkinin Mâhiyeti

İllet-ma'lûl, bir diğer ifadeyle illet-hüküm ilişkisi, sebeb-müsebbeb ilişkisinden farklı olarak, çift yönlü, daha doğrusu illet ile

¹⁰ el-Merğînânî, IX, 36; İbn Nuceym, 159.

¹¹ es-Serahsî, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl, *Usûlu's Serahsî*, I-II, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2005, I, 181; en-Nesefî, I, 248, 251; es-Signâkî, Husâmüddîn Huseyn b. Alî el-Haccâc el-Buhârî, *el-Kâfi Şerhu'l-Pezdevî*, Thk. Fahrüddîn Seyyid Muhammed Gânit, I-V, Mektebetu'r-Ruşd, Riyad 2001, II, 780; Abdulazîz el-Buhârî, II, 91; İbn Nuceym, 162.

hüküm arasında karşılıklı olarak açığa çıkan bir ilişki biçimidir.¹² Bu ilişkinin ilk yönünü, *hükmün varlığının illetin varlığına bağlı olması* (iftikâr) temsil etmektedir.¹³ Söz gelimi bir eşyanın *mülkiyetinin naklinin* o eşyayı *satın almaya* bağlı olması bu türden bir ilişki biçimidir.¹⁴ Bahsi geçen durumda satın alma, illeti; mülkiyetin nakli ise, hükmü (ma'lûl) temsil etmektedir. Mahiyeti açısından incelendiğinde, *eser-müessir ilişkisi* türünden bir ilişki olan illet-hüküm ilişkisinde hüküm eseri, müessir ise illeti temsil etmektedir. Eser konumunda olan hükmün varlığı, müessir konumunda olan illetin varlığına bağlıdır.¹⁵ İlet-hüküm ilişkisinde hükmün varlığının illetin varlığına bağlı olması yönüyle illet asıl, hüküm ise fer' konumundadır.¹⁶

İlet-hüküm ilişkisinin ikinci yönünü ise, *normatif bir yapı içerisinde (fikhî/hukukî bir düzenleme) illetin varlığının ve dolayısıyla işlevselliğinin hükmün varlığına olan bağlılığı (illetin hükme ittisali)* temsil etmektedir.¹⁷ Bu ilişki biçimi, normatif bir yapı içerisinde illetin varlığının ancak kendisine hüküm bağlandığında işlevsellik kazanabiliyor olduğu anlamına gelmektedir. Bir diğer ifadeyle normatif bir yapı içerisinde illetin varlığının anlamlı ve işlevsel olması, kendisine bağlı olarak bir hükmün açığa çıkmış olmasına bağlıdır. İletin varlığı başlı başına bir anlam ifade etmemektedir.¹⁸ Çünkü normatif bir yapıyı oluşturan asıl unsurlar illetler değil, hükümlerdir. Esasen belli bir normatif yapıyı temsil eden hükümler/normlar, o normatif yapının bir bakıma varlık sebebidir. Bu yönüyle hukuk düzeni bakımından asıl olan, hükmün illeti değil bizatihi kendisidir. Bu sebeple kendisi yoluyla hukuk düzeni tarafından meşru kabul edilebilecek nitelikte bir hükmün açığa çıkmadığı illet, yok hükmündedir. Mesela İslâm hukuku bakımından hür bir kimsenin satıma konu edilmesi bu türden bir tasarruftur. Hür kimsenin satıma konu edilmesi söz konusu olamayacağı için satım/illet, lağv/yok hükmündedir.¹⁹ Fikhî/hukukî bir düzenleme esas alındığında, illet-hüküm

¹² es-Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, I, 181; en-Neseffî, I, 251; Abdulazîz el-Buhârî, II, 102; İbn Melek, 119.

¹³ es-Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, I, 181; en-Neseffî, I, 251; Abdulazîz el-Buhârî, II, 102; İbn Melek, 119.

¹⁴ en-Neseffî, I, 251.

¹⁵ en-Neseffî, I, 251; İbn Melek, 119.

¹⁶ Molla Husrev, Muhammed b. Ferâmuz, *Mirâtu'l-Usûl fî Şerhi Mirkâti'l-Vusûl*, Fazilet Neşriyat, İstanbul ty., 215; İbn Nuceym, 160.

¹⁷ es-Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, I, 181; en-Neseffî, I, 251; Abdulazîz el-Buhârî, II, 102; Sadruşşerîa, Ubeydullâh b. Mes'ûd b. Mahmûd, *et-Tavdîh li Metni't-Tenkîh fî Usûli'l-Fıkh*, I-II (et-Taftâzânî'nin et-Telvîh'i ile birlikte), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1996, I, 146; İbn Melek, 119.

¹⁸ es-Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, I, 181; en-Neseffî, I, 251; Abdulazîz el-Buhârî, II, 102.

¹⁹ en-Neseffî, I, 251; Abdulazîz el-Buhârî, II, 102.

ilişkisinde, illetin varlığının ancak kendisine bağlı hukuken/fıkhen geçerli bir hükümün açığa çıkmış olması durumunda anlam ve işlevsellik kazanabiliyor olması yönüyle hüküm/ma'lûl asıl, illet ise fer' konumundadır.²⁰ Dolayısıyla illet-hüküm ilişkisinde illet ve hükümden her biri bir yönüyle asıl, bir yönüyle ise fer' konumundadırlar.²¹ Esasen illet ile hüküm arasında var olduğu ifade edilen çift yönlü (karşılıklı) ilişki biçimiyle kastedilen de bu tür bir ilişki biçimidir. Sonuç olarak, illet-hüküm ilişkisinde, hüküm illete olan bağlılığı ile illetin hükme olan bağlılığı arasında mahiyet farkı söz konusudur. Hüküm illete olan bağlılığı varlık (وجود) bakımından iken, illetin hükme olan bağlılığı ise işlevsellik (اعتبار) bakımındandır.²²

Sebep-Müsebbeb İlişkisinin Mahiyeti

Sebep-müsebbeb ilişkisi, illet-ma'lûl ilişkisinde olduğu gibi, biçimsel (süreten) bir ilişki biçimidir. Ancak illet-ma'lûl ilişkisinden farklı olarak sebep-müsebbeb ilişkisinde, iki taraflı/karşılıklı değil, daha çok tek yönlü bir ilişki biçimi söz konusudur.²³ Esasen bu fark, çalışmanın ilerleyen kısımlarında detaylandırılacağı üzere, hanefî yaklaşımda, hakikat-mecâz ilişkisinin kavranış biçimine etkisi bakımından illet-ma'lûl ilişkisi ile sebep-müsebbeb ilişkisi arasındaki en belirgin farklılığı temsil etmektedir. Tek yönlü ilişki tabiriyle, *müsebbebin (sonucun/hükümün) varlığının sebeb varlığına bağlı olması* kastedilmektedir.²⁴ Buna karşılık, normatif bir yapı içerisinde sebeb varlığının anlamlı ve işlevsel olabilmesi, müsebbebin varlığına ve açığa çıkmış olmasına bağlı değildir.²⁵ Bu durum, illet ile sebep ve dolayısıyla illet-ma'lûl ilişkisi ile sebep-müsebbeb ilişkisi arasındaki mukayese bakımından en temel farklılık noktasıdır. Sebep-müsebbeb ilişkisinde sebep, normatif bir yapı içerisinde, müsebbebin varlığı ve açığa çıkmış olması koşulundan tümüyle bağımsız olarak başlı başına anlamlı ve işlevseldir. Zira sebep-müsebbeb ilişkisinde müsebbeb, asıl konumunda değil, sebeb varlığına bağlı olarak ve bir bakıma kendiliğinden açığa

²⁰ en-Neseffî, I, 251; Molla Husrev, 215; İbn Nuceym, 160.

²¹ İbn Nuceym, 159-160. İlet ile hüküm arasındaki söz konusu ilişki biçiminin (çift yönlü asliyet-fer'iyet ilişkisinin) hakikat-mecaz ilişkisi bakımından belirleyiciliği hakkında ayrıca bkz. Sadruşşerîa, I, 147.

²² Abdulazîz el-Buhârî, II, 102; en-Neseffî, I, 251; İbn Melek, 119.

²³ es-Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, I, 181; en-Neseffî, I, 253; Abdulazîz el-Buhârî, II, 104; İbn Nuceym, 161-162.

²⁴ es-Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, I, 182; en-Neseffî, I, 253; Abdulazîz el-Buhârî, II, 105; İbn Nuceym, 162.

²⁵ es-Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, I, 182; en-Neseffî, I, 253; es-Siğnâkî, II, 797; Abdulazîz el-Buhârî, II, 105; İbn Nuceym, 162.

çıkan tâbi (تابع/تابع) bir durumdur.²⁶ Söz gelimi, (örneğin satın alma yoluyla) bir malın mülkiyetine sahip olma ile o maldan faydalanma hakkı/yetkisi arasındaki ilişki esas alındığında, ilgili malın mülkiyetine sahip olma (milk-i rakabe), sebebi; o maldan faydalanma hakkına sahip olma (milk-i mut'a) ise, müsebbebi temsil etmektedir. Sahip olunan bir malın mülkiyetinin bir başkasına devredilmesi (sebeb) ile o maldan faydalanma hakkının kendiliğinden sona ermesi (müsebbeb) arasındaki ilişki biçimi de aynı türden bir ilişki biçimidir. Sözü edilen durumlarda görüldüğü üzere, müsebbebin, sebebin varlığına bağlı olarak kendiliğinden açığa çıkan bir sonuç olmasına karşılık sebep, müsebbebin varlığından bağımsız olarak başlı başına hukuken geçerli bir tasarruf niteliği taşımaktadır.

Sebeb-müsebbeb ilişkisi ile illet-ma'lûl ilişkisi arasındaki bir diğer farklılık bakımından özellikle belirtmemiz gerekir ki, sebep-müsebbeb ilişkisinde *müsebbebin varlığı bakımından sebebin varlığı zorunludur fakat müsebbeb, sebebin varlığının zorunlu değil tâbi bir sonucudur*. Müsebbebin, sebebin zorunlu bir sonucu olması halinde hanefiler, bunu, sebep-müsebbeb ilişkisi olarak değil, illet-ma'lûl ilişkisi olarak değerlendirmektedirler.²⁷ Söz gelimi, *satın alma* ile *mülkiyetin nakli* arasındaki ilişki, sebep-müsebbeb ilişkisini değil, illet-ma'lûl ilişkisini örneklemektedir. Zira, hukuken geçerli bir satım akdi sonucunda mülkiyetin naklinin gerçekleşmemesi söz konusu değildir. Mülkiyetin nakli, satım akdinin tâbi değil zorunlu bir sonucudur. Bu yönüyle sebep-müsebbeb ilişkisi, bir kıyas işlemindeki asıl ile fer' arasındaki ilişkiye benzer bir ilişki biçimidir. Nasıl ki, fer'in varlığı bakımından aslın varlığının zorunlu olmasına karşılık fer'in varlığı, aslın varlığının zorunlu bir sonucu değilse, müsebbeb de sebebin varlığının zorunlu bir sonucu değildir.

II. Hakikat-Mecaz İlişkinin Kavranış Biçimine Etkisi Bakımından Ma'nen İttisal-Sûreten İttisal Ayrımı *Ma'nen İttisâlin Hakikat-Mecaz İlişkisi Bakımından İşlevselliği*

İki farklı fikhî/hukukî düzenleme arasında, *benzer türden bir sonucu elde etme amacına matuf olarak sevk edilmiş olmaları* yönüyle

²⁶ es-Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, I, 181; Abdulazîz el-Buhârî, II, 105-106; İbn Nuceym, 161-162.

²⁷ Abdulazîz el-Buhârî, II, 105; İbn Nuceym, 163. Hakikat-mecaz ilişkisinin kavranış biçimine etkisi bakımından sebep-müsebbeb ilişkisi ile illet-ma'lûl ilişkisi arasındaki mahiyet farklılığının izahı ve örneklendirilmesi hakkında ayrıca bkz. Sadruşşerîa, I, 147.

ma'nen bir ilişkisinin varlığı halinde, hakikat anlamıyla ilgili düzenlemelerden ilkinin ifade eden lafzın mecaz²⁸ yoluyla ikincisini ifade etmek üzere kullanımı söz konusu olabileceği gibi hakikat anlamıyla ikincisini ifade eden lafzın da mecaz yoluyla ilkinin ifade etmek üzere kullanımı söz konusu olabilmektedir.

Çalışmanın geçen kısmında, hibe akdi ile sadaka arasındaki mahiyet farkı bakımından, birbiriyle doğrudan ilişkili en belirleyici iki hususun, *doğrudan ibâdet niteliği taşıyıp taşımama* ve *kendisine karşılıksız temlik yapılan kişinin zengin ya da fakir olma durumu* olduğundan ve ayrıca sözü edilen hususlara bağlı olarak açığa çıkan mahiyet farkının hibe ve sadakaya ilişkin detay düzenlemeler bakımından belirleyici bir ölçüt işlevi gördüğünden bahsedilmiştir.

Hanefî yaklaşımında, hibe ile sadaka arasındaki mahiyet farklılığından kaynaklı detay düzenlemelerin başında, en az iki kişi arasında ortak hisseli bir malın²⁹ hibe veya sadakaya konu edilmesi ile tümüyle bir kimseye ait olan bir malın iki kişiye hisseli olarak hibe edilmesi ya da sadaka olarak verilmesi gelmektedir. Hanefilere göre, kişinin, hibe ve sadakaya dönük irade beyanının hüküm/sonuç doğrulanması ve temlikin hukuken gerçekleşebilmesi için, akde/işleme konu malın karşı tarafça kabzedilmiş olması asgari bir zorunluluktur.³⁰ Kabzetme işleminin hukuken varlığı ise, ancak karşı tarafın, kendisine hibe veya sadaka olarak verilen maldan fiilen istifade edebilme imkânının varlığı halinde mümkündür.³¹ Bu sebeple, bir kişiye ait malın belli bir hissesinin ya da birden fazla kimse arasında ortak hisseli bir malın yalnızca ortaklardan birine ait hissesinin bir kimseye hibe edilmesi veya sadaka olarak verilmesi hukuken geçerli bir işlem niteliği taşımamaktadır.³² Zira ilgili hissenin, işleme konu malın hangi kısmına

²⁸ Mecazın terim anlamı ve hakikat-mecaz ilişkisinin genel fikhî/hukukî çerçevesi hakkında bkz. Koca, Ferhat, "Mecaz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003, C. XXVIII, ss. 220-221. Hakikat ve mecaz kelimelerinin kavramsal içeriği hakkında ayrıca bkz. Güman, Osman, "Serahsî'nin el-Mebsût Adlı Eseri Çerçevesinde Mecâz Delilleri", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XIII, S. 23 (2011/1), ss. 36-37; Kahveci, Nuri, "Hanefî Fıkıh Usulü Literatüründe Mecazî Anlam", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 18, ss. 34-36; Özer, Salim, "Fukaha Ve Usulcülerin Hakikat Ve Mecaz Anlayışı", *Bilimname*, S. XIII (2007/2), ss. 112-113.

²⁹ Müşterek bir malda paydaşların belirli oranlardaki hisselerini ifade eden müşâ' (المشاع) teriminin kavramsal içeriği ve genel olarak ilgili hukukî düzenlemelere etkisi hakkında bkz. Hacak, Hasan, "Müşâ'", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2006, C. XXXII, ss. 151-152.

³⁰ el-Kâsânî, VIII, 99, 101; el-Merğînânî, IX, 36; İbn Mâze, VI, 264; Kâdizâde, IX, 57.

³¹ el-Kâsânî, VIII, 99; el-Haskefi, 561.

³² İbn Mâze, VI, 240.

denk düştüğünün somut olarak belirlenmemiş olması sebebiyle, maldan istifade etme imkânı ve dolayısıyla kabz gerçekleşmemektedir.³³ Buna göre, bir kişiye ait malın belli bir hissesinin ya da en az iki arasında ortak hisseli malların hibe ve sadakaya konu edilmesi, ancak işleme konu hissenin, malın hangi kısmına denk düştüğünün somut olarak belirlenmesi halinde hukuken geçerli bir tasarruf niteliği taşımaktadır.³⁴ Söz gelimi, eşit oranda iki kişiye ait olan bir mal düşünüldüğünde, ilgili malın hangi yarısının işleme konu edildiği belirtilmeksizin yüzde ellisinin hibe edilmesi veya sadaka olarak verilmesi durumunda işlem geçersiz; buna karşılık hangi yarısının işleme konu edildiğinin somut olarak belirtilmesi durumunda ise işlem hukuken geçerlidir. Görüldüğü üzere, sözü edilen husus bakımından hanefî yaklaşımda hibe ile sadaka arasında bir fark görülmemektedir.

Bahsi geçen örnek hukukî çözümlenmeden farklı olarak, yalnızca bir kimseye ait bir malın, birden fazla kimseye hibe edilmesi veya sadaka olarak verilmesi durumunda, yapılan işlemin geçerli olup olmayacağı, hanefî düşüncede, hibe ve sadakanın mahiyet farklılığı esas alınarak ele alınmaktadır. Hanefî düşüncede hakikat-mecaz ayrımı ile ma'nen ittisal arasındaki ilişki biçiminin kavranabilmesi amacına matuf olarak, öncelikle belirtmemiz gerekir ki, hanefilere göre, hibe ve sadakanın ne tür birer işlem olduklarında belirleyici olan, kişinin “tasadduk ettim” veya “hibe ettim” türünden beyanları değil, karşılıksız temlik işleminin kime yapıldığıdır. Esasen hanefî düşüncüyü hakikat-mecaz ilişkisinin kavranış biçimi bakımından özgün kılan da bu husustur. Şöyle ki, bir kimse malını, fikhın ölçülerine göre fakir sayılan belli kişi ya da kişilere hibe ettiğini ifade/beyan etse, hanefilere göre bu işlem gerçekte, bir hibe değil sadaka işlemidir.³⁵ Bunun aksine, kişi malını, fikhın ölçülerine göre zengin sayılan bir kimseye sadaka olarak verdiğini beyan etse, bu işlem gerçekte, bir tasadduk değil hibe işlemidir.³⁶ Kısacası hanefilere göre, ortak bir amaca ve dolayısıyla ortak bir sonucu elde etmeye özgülenmiş düzenlemelerin fikhî/hukukî yapısını belirlemede asıl olan beyan değil, ilgili düzenlemenin mahiyeti ve o düzenlemeyle ilgili şartların niteliğidir. Sözü ettiğimiz bu yaklaşım biçimini, paragrafın başında yer verilen örnek sorun üzerinden somutlaştırmak gerekirse;

³³ Tasarrufa konu hissenin, malın hangi kısmına denk düştüğünün somut olarak belirlenmemesi durumunda, ilgili tasarrufun konusu (mahal) bakımından bir belirsizlik (cehâlet) açığa çıkacağı ve bu sebeple yapılan tasarrufun geçersiz olacağı hakkında bkz. İbn Mâze, VI, 240.

³⁴ el-Merğînânî, IX, 32; İbn Mâze, VI, 240; et-Tûrî, VII, 487-488.

³⁵ el-Kâsânî, VIII, 104; İbn Mâze, VI, 240.

³⁶ el-Kâsânî, VIII, 104; İbn Mâze, VI, 240.

Yalnızca bir kimseye ait bir malın, fıkhn ölçülerine göre zengin sayılan birden fazla kimseye, işleme konu hisselerin malın hangi kısımlarına denk düştüğü ve hangi hissenin kime hibe edildiği somut olarak belirlenmeksizin hibe edilmesi durumunda yapılan işlem hukuken geçersizdir. Çünkü söz konusu durumda somut hisse tayini yapılmamış olması sebebiyle, hibenin yegâne geçerlilik koşulu olan kabz gerçekleşmemektedir.³⁷

Bir kimseye ait malın, somut olarak hisselerle ayrılmaksızın birden fazla fakir kimseye hibe edilmesi durumunda ise yapılan işlem, gerçekte hibe değil tasadduk olması sebebiyle, geçerli bir işlemdir. Çünkü sadaka, doğrudan kişi ile kişi/kişiler arasında değil, Allah ile kişi (tasadduk eden kişi) arasında gerçekleşen bir işlemdir. Bu tıpkı, iki kişi arasında gerçekleşen ve dolayısıyla herhangi bir hisseli ortaklığın söz konusu olmadığı bir hibe gibidir.³⁸ Dolayısıyla sözü edilen işlem, her ne kadar görünürde, kendilerine hibede bulunan kişilerin birden fazla olması sebebiyle hisseli ortaklık meydana getiren bir akit görünümü arz etse de, gerçekte yalnızca iki taraf arasında gerçekleşmiş olması sebebiyle geçerli bir işlem niteliği taşımaktadır. Gerçekte hibe değil, bir tasadduk işlemi olması sebebiyle, birden fazla kimseye yapılan hibeden rucû da söz konusu değildir. Aynı durum, bir tek fakir kimseye yapılan hibe bakımından da aynen geçerlidir.³⁹

Sözü edilen durumun aksine, bir kimseye ait malın, somut hisselerle ayrılmaksızın birden fazla zengin kimseye sadaka olarak verilmesi durumunda ise, yapılan işlem gerçekte bir sadaka değil hibe olması sebebiyle, geçerli bir işlem niteliği taşımamaktadır. Çünkü bahsi geçen durumda sadakadan farklı olarak hibe, kişi ile kişiler arasında gerçekleşen ve işleme konu olan hisselerin somut olarak belirlenmemiş olması durumunda hisseli ortaklık meydana getiren ve bu sebeple

³⁷ Metinde zikredilen yaklaşım biçimi Ebû Hanîfe'nin yaklaşımını tümüyle; İmâmeyn'in yaklaşımını ise kısmen temsil etmektedir. Zira İmâmeyn'e göre söz konusu işlem, mal sahibi kişinin, tasarrufu anındaki beyanında doğrudan bir oran belirtmeksizin "Bu malımı ikinize hibe ettim." demesi koşuluna bağlı olarak geçerli olur. Her ne kadar, mülkiyetin nakli gerçekleştikten sonra, malı alan kimseler arasında hisseli bir ortaklık söz konusu olsa da, hibe eden kişinin beyanı, yapılan işlemin geçerliliği bakımından yeterlidir. Çünkü kişinin beyanında mal, (yarısı senin diğer yarısı da senin gibi) hisseli olarak değil tümü birden hibeye konu edilmektedir. Görüldüğü üzere bahsi geçen hukukî işlemin geçerliliğini tespitinde Ebû Hanîfe, somut durumu; İmâmeyn ise yalnızca kişinin beyanını esas almaktadır. Bkz. el-Kâsânî, VIII, 103.

³⁸ el-Kâsânî, VIII, 104; İbn Mâze, VI, 240; el-Haddâd, II, 13-14; et-Tûrî, VII, 493-494; İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz, *Reddu'l-Muhtâr ale'd-Durri'l-Muhtâr*, I-XIII, Dirâse, Ta'lik ve Tahkik: Âdil Ahmed Abdulmevcûd ve Alî Muhammed Muavvîd, Dâru Âlemi'l-Kütüb, Riyad 1423/2003, VIII, 503.

³⁹ İbn Melek, 119; el-Haskefî, 563; et-Tûrî, VII, 493-494.

geçersiz olan bir işlemdir.⁴⁰ Burada yapılan işlemin geçersizliği, mülkiyetin naklinin söz konusu olmadığı anlamına gelmektedir. Sadakaya konu malın somut hisselerle ayrılarak birden fazla zengin kimseye sadaka olarak verilmesi durumunda ise, yapılan işlem sadaka olarak değil, hibe olarak geçerlilik kazanmaktadır. Dolayısıyla sadakayla değil, hibe akdiyle ilgili hükümler açığa çıkmaktadır. Daha açık bir ifadeyle, ilgili koşulların varlığı halinde, malını zengin kimselere sadaka olarak veren kişinin rucû hakkı doğmaktadır. Aynı durum, malını tek bir zengin kimseye sadaka olarak veren kişi lehine de söz konusudur.⁴¹ Çünkü yapılan işlem gerçekte bir sadaka değil, hibedir.

Yine çalışmanın geçen kısımlarında *alacağın güvence altına alınması amacına matuf olarak düzenlenmiş olma* bakımından ortak bir amaca özgülenmiş havâle ve kefâlet akitlerinin, mahiyetleri ve kendilerini çevreleyen şartlar bakımından farklılık gösterdikleri; bu bağlamda havâle akdinde asıl borçlunun borçluluk durumunun tümüyle sona ermesine karşılık kefâlet akdinde akdin varlığıyla asıl borçlunun borçluluk durumunun sona ermeyip, asıl borçlunun borçluluk durumuna kefilin borçluluk durumunun ilave olduğu ve bunun da alacaklının, alacağını talep hakkı bakımından belirleyici olduğu ifade edilmişti. Hanefilere göre, söz gelimi kefâlet akdinde, *asıl borçlunun borçluluk durumunun sona ermediği* prensibinin varlığına rağmen, asıl borçlunun borçluluk durumunun sona ermesi şart koşulsa, şart geçerli olur ancak akdin türü değişir.⁴² Daha açık bir ifadeyle kefâlet akdi, havâle akdine dönüşür.⁴³ Dolayısıyla alacaklının, alacağını talep hakkı yalnızca kefile (daha doğrusu borcun kendisine havâle edildiği kimseye/muhâlün aleyhe) yönelik olabilir. Bunun aksine olarak, havâle akdinde, alacaklının alacağını hem asıl borçludan hem de borcun kendisine havâle edildiği kimseden talep hakkı olduğu şart koşulsa, şart geçerli olur fakat havâle akdi, kefâlet akdine dönüşür.⁴⁴ Görüldüğü üzere sözü edilen durumlarda hanefiler, hukukî yönleri bakımından ilgili akitlerin ne tür birer akit olduklarını tespit etme hususunda tarafların beyanlarını değil, kendilerini

⁴⁰ el-Kâsânî, VIII, 103-104; İbn Mâze, VI, 240; el-Haddâd, II, 13-14; el-Haskefî, 563; et-Tûrî, VII, 493-494; İbn Âbidîn, VIII, 503.

⁴¹ İbn Melek, 119. Metinde sözü edilen yaklaşım biçimini örnekleyen bir ifade için (والصدقة على الغني بحجاز عن الهبة كاهبة من الفقير مجاز عن الصدقة لأن بينهما اتصالاً معنويًا وهو إن كل واحد منهما تملك بغير بدل) bkz. et-Tûrî, VII, 493-494.

⁴² es-Serahsî, *el-Mebsût*, XX, 46; es-Semerkandî, Alâuddîn, *Tuhfetu'l-Fukahâ*, I-III, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1984, III, 247; en-Nesefî, I, 248; Abdulazîz el-Buhârî, II, 92; el-Haddâd, I, 381.

⁴³ es-Semerkandî, III, 247; en-Nesefî, I, 248; Abdulazîz el-Buhârî, II, 92; el-Haddâd, I, 381.

⁴⁴ es-Serahsî, *el-Mebsût*, XX, 46; en-Nesefî, I, 248; Abdulazîz el-Buhârî, II, 92.

çevreleyen şartlar bakımından ilgili akitlerin nasıl kurgulandıklarını (somut durumu) birer ölçüt olarak almaktadırlar. Bir diğer ifadeyle hanefîler, sözü edilen durumlarda, şartları bakımından akitlerin kurgulanış biçimini, ilgili akde dönük irade beyanlarının hakiki anlamlarının değil mecaz anlamlarının esas alınması gerektiği yönünde bir emare olarak görmektedirler.

Hibe-sadaka ve havâle-kefâlet ile hakikat-mecaz ayrımı arasındaki ilişki çerçevesinde bir değerlendirme yapmak gerekirse; ortak bir amaca ve dolayısıyla ortak bir sonuç elde etmeye özgülünmüş benzer türden fikhî/hukukî işlemlerde, ilgili işleme dönük beyanın/ifadenin/lafzın hakiki anlamının mı yoksa mecaz anlamının mı esas alınması gerektiği hususunda hanefîler, ilgili işlemin/tasarrufun niteliğini ve ilgili işlemi çevreleyen şartların niteliğini birer ölçüt olarak almaktadırlar. Bir diğer ifadeyle hanefîler, işlemin gerçekleştiriliş biçimi (somut/olgusal durum) ile işleme ilişkin şartların kurgulanış biçimini, sözün hakiki anlamının terk edilmesi ve mecaz anlamının esas alınması gerektiği noktasında birer emâre olarak değerlendirmektedirler. Hanefîlerin hakikat-mecaz ilişkisini kavrayış biçimi bakımından ortaya koydukları bu yaklaşım, öyle anlaşılmalıdır ki, *akitlerde itibar lafza değil manayadır* ilkesinin bir yansıması niteliğindedir. Nitekim es-Serahsî, kefâlet-havâle ilişkisini incelerken, ilgili akitler bakımından asıl olanın anlam olduğunu; lafızların ise, anlamların şekil ve kalıplarını temsil ettiğini açık bir biçimde ifade etmektedir.⁴⁵ Buradan hareketle, hanefî terminolojide, bahsi geçen ilkede zikredilen *ma'nâ* kelimesiyle kastedilen en muhtemel anlamın *illet-i ğâiyye*, bir diğer ifadeyle *ilgili fikhî/hukukî düzenlemenin meşru kılınış amacı* olduğu sonucunu çıkarmak mümkün gözükmemektedir.

Sûreten İttisâlin Hakikat-Mecaz İlişkisi Bakımından İşlevselliği

İllet-Ma'lûl/Hüküm İlişkisinin Hakikat-Mecaz İlişkisi Bakımından İşlevselliği

Hatırlanacağı üzere sûreten ittisâlin bir türü olan illet-ma'lûl/hüküm ilişkisinin, karşılıklı ve dolayısıyla çift taraflı bir ilişki biçimini temsil ettiği; bir diğer ifadeyle illet-ma'lûl ilişkisinde ma'lûlün varlığının illetin varlığına bağlı olduğu, buna karşılık normatif bir yapı (fikhî/hukukî bir düzenleme) içinde illetin varlığının anlam ve işlevsellik kazanmasının da ma'lûlün varlığına bağlı olduğu ifade edilmişti.⁴⁶ Hanefî yaklaşımında hakikat-mecaz ilişkisinin kavranış biçimine etkisi bakımından

⁴⁵ es-Serahsî, *el-Mebsût*, XX, 46.

⁴⁶ es-Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, I, 181; Abdulazîz el-Buhârî, II, 102; Sadruşşerîa, I, 146.

sözü edilen ilişki biçimi, *illeti temsil eden beyanın/lafzın, ilgili hukukî işlemin mahiyeti ve kurgulanış biçimine bağlı olarak kimi durumlarda mecaz yoluyla ma'lûlü ifade etmek üzere kullanılabilceği gibi ma'lûlü temsil eden beyanın/lafzın da yine ilgili hukukî işlemin mahiyeti ve kurgulanış biçimine bağlı olarak kimi durumlarda mecaz yoluyla illeti ifade etmek üzere kullanılabilceği* anlamına gelmektedir.⁴⁷

Bir şeyi satın alma ile mülkiyetin nakli arasındaki ilişki üzerinden ifade etmek gerekirse *satın alma*, *illeti*; *mülkiyetin nakli (mala sahip olma durumu)* ise, *ma'lûlü/hükmü temsil etmektedir*. Satın alma ile mala sahip olma durumu arasındaki ilişkinin, hakikat-mecâz ayrımı bakımından ne ifade ettiğinin ve dolayısıyla hanefî kaynaklardaki ilgili örneklerin yeterince anlaşılabilmesi için, öncelikle *satın alma* ile *malik olma* arasındaki mahiyet farkına işaret etmemiz gerekmektedir. Şöyle ki, örneğin bir kimsenin şartlı bir hukukî tasarrufu esnasında “Şunu satın alırsam (إن اشتریت) şöyle olsun” sözü ile “Şuna malik olursam (إن ملكت) şöyle olsun” sözü arasında ilgili tasarrufun hukukî mahiyetini belirleme bakımından farklılık bulunmaktadır. Zira *satın alma* ile *malik olma* hem mahiyetleri bakımından farklılık göstermekte hem de *illet-ma'lûl* ilişkisinde farklı birer unsuru temsil etmektedirler. Satın alma ile malik olma arasındaki mahiyet farklılığı, hanefî kaynaklarda ifade edildiği şekliyle şu yönüyledir: Söz gelimi “Falanca şu şeye maliktir” dendiğinde o kimsenin, aynı anda o şeyin tümüne birden sahip olduğu ifade edilmektedir.⁴⁸ Buna karşılık satın almada ise, bir şeyin (tümünün birden değil) yalnızca belli bir kısmının satın alınmış olması söz konusu olabileceği gibi, satın alma işleminin hukukî temsilci tarafından bir başkası adına gerçekleştirilmiş olması da söz konusudur.⁴⁹ Bu sebeple, kişinin *malik olursam* sözü ile *satın alırsam* sözü, hukukî sonuçları bakımından farklılık göstermektedir.

Sözü edilen farklılığa rağmen hanefîler, *illet-ma'lûl* ayrımı ile hakikat-mecaz ayrımı arasındaki ilişkiyi kavrayış biçimlerinin bir sonucu olarak, *malik olursam* sözünün kimi durumlarda mecaz yoluyla *satın alırsam* anlamına; *satın alırsam* sözünün de *malik olursam* anlamına gelebileceğini ifade etmektedirler. Söz gelimi bir kimse, *bir köleye sahip olursam o hürdür* dese, o kölenin yarısına sahip olup sahip olduğu yarı hissesini satsa daha sonra kölenin diğer yarısına sahip olsa, köle hür

⁴⁷ es-Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, I, 181; Abdulazîz el-Buhârî, II, 102. İlet ile ma'lûl arasındaki karşılıklı/çift yönlü ilişki biçiminin hakikat-mecaz ilişkisi bakımından belirleyiciliği hakkında örnek bir ifade için (إذا كانت الأصلية والفرعية من الطرفين يجري الخاز من الطرفين) ayrıca bkz. Sadruşşerîa, I, 147.

⁴⁸ en-Neseffî, I, 252; es-Siğnâkî, II, 795; Abdulazîz el-Buhârî, II, 103.

⁴⁹ en-Neseffî, I, 252; es-Siğnâkî, II, 795; Abdulazîz el-Buhârî, II, 103.

olmaz.⁵⁰ Çünkü kişi, bu durumda kölenin tümüne aynı anda sahip olmamıştır.⁵¹ Ancak kişi, *malik olursam* sözünü *satın alırsam* anlamında kullandığını ifade ederse, onun bu ifadesi, köle lehine hukukî sonuç doğurduğu için hukuken geçerli olur ve köle, sahip olunan ikinci kısım oranında hür olur.⁵² Kısacası burada, niyet açıklamasına bağlı olarak kişinin, *malik olursam* sözü hem kazâen hem de diyâneten *satın alırsam* anlamında (mecâz anlamında) dikkate alınır ve farklı bir hukukî sonuç doğurur.⁵³ Bahsi geçen durumda hakikat anlamıyla ma'lûlü ifade eden lafzın, mecaz yoluyla illeti temsil eden lafız anlamında esas alınmış olması söz konusudur. Bunun tersi olması, bir diğer ifadeyle kişinin *bir köleyi satın alırsam o hürdür* dedikten sonra bununla *köleye malik olmayı* kastettiğini ifade etmesi durumunda ise, onun niyet açıklaması diyâneten geçerli fakat kölenin aleyhine sonuç doğuracağı için hukuken/kazâen geçersiz kabul edilir.⁵⁴ Görüldüğü üzere bu örnekte, hakikat anlamıyla satın almayı ifade eden ve illet konumunda olan *satın alırsam* sözünün, yalnızca diyâneten geçerli olmak kaydıyla, mecâzen ma'lûl konumunda olan *malik olursam* sözü anlamında dikkate alınması söz konusudur.⁵⁵ Kısacası hanefî yaklaşımda, belli şartların varlığına bağlı olarak, kimi durumlarda illeti temsil eden lafzın mecaz yoluyla ma'lûlü temsil eden lafız anlamında; buna karşılık kimi durumlarda da ma'lûlü temsil eden lafzın illeti temsil eden lafız anlamında dikkate alınması ve ilgili tasarrufun hukukî çerçevesinin buna göre belirlenmesi söz konusudur.

Sebep-Müsebbeb İlişkisinin Hakikat-Mecaz İlişkisi Bakımından İşlevselliği

Çalışmanın geçen kısmında, sebep-müsebbeb/hüküm ilişkisinin, illet-hüküm ilişkisinden farklı olarak, tek taraflı bir ilişki niteliği taşıdığı; bir diğer ifadeyle müsebbebin varlığının sebebin varlığına bağlı tâbi bir sonuç olmasına karşılık, normatif bir yapı içerisinde sebebin varlığının ve işlevselliğinin müsebbebin varlığından tümüyle bağımsız olduğu ifade edilmişti. Sözü edilen ilişki biçimi, hanefî yaklaşımda hakikat-mecaz ilişkisinin kavranış biçimine etkisi bakımından, *sebebi temsil eden*

⁵⁰ es-Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, I, 181; en-Nesefî, I, 251-252; Sadruşşerîa, I, 146.

⁵¹ en-Nesefî, I, 252; Sadruşşerîa, I, 146.

⁵² es-Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, I, 181; en-Nesefî, I, 252; Abdulazîz el-Buhârî, II, 104; Sadruşşerîa, I, 147; İbn Melek, 120; Molla Husrev, 215.

⁵³ es-Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, I, 181; en-Nesefî, I, 252; es-Siğnâkî, II, 796; Abdulazîz el-Buhârî, II, 104; Sadruşşerîa, I, 147; İbn Melek, 120; Molla Husrev, 215; İbn Nuceym, 160.

⁵⁴ en-Nesefî, I, 252; es-Siğnâkî, II, 796; Abdulazîz el-Buhârî, II, 104; Sadruşşerîa, I, 147; İbn Melek, 120; Molla Husrev, 215-216; İbn Nuceym, 160.

⁵⁵ Abdulazîz el-Buhârî, II, 104; Sadruşşerîa, I, 147; İbn Melek, 120; İbn Nuceym, 160.

*beyanın/lafzın, ilgili hukukî işlemin mahiyeti ve kurgulanış biçimine bağlı olarak kimi durumlarda mecaz yoluyla müsebbebi ifade etmek üzere kullanılabileceği, buna karşılık müsebbebi temsil eden beyanın/lafzın ise hiçbir biçimde sebebi ifade etmek üzere kullanılamayacağı anlamına gelmektedir.*⁵⁶

Bir kimsenin malını bir başka kimseye hibe ettiğini ifade etmesi örneğinde, kişinin “hibe ettim” şeklindeki beyanı sebebi; kendisine hibede bulunan kişinin ilgili maldan *faydalanma hakkının açığa çıkması* ise müsebbebi temsil etmektedir. Bu ve benzeri örneklerden hareketle hanefiler, hibe lafzıyla kurulan nikâh akdinin hukuken geçerli olacağı sonucunu elde etmektedirler. Nasıl ki, hibede, hibe eden kişinin beyanıyla karşı tarafın ilgili maldan faydalanma hakkı kendiliğinden açığa çıkıyorsa, hür bir kadının nikâhlanması durumunda da benzer bir sonuç açığa çıkmaktadır. Gerçekte hür bir kadından cinsel olarak faydalanma hakkı, yalnızca nikâh yoluyla söz konusu olabilmektedir. Ancak hanefiler, gerçekte hür bir kadının hibe işlemine konu edilmesinin söz konusu olamayacağı gerekçesinden hareketle, hibe lafızlarıyla kurulan akitte, ilgili tarafların beyanlarının hakikat (hibe) anlamının değil, mecâz anlamının (nikâh) esas alınması gerektiği fikrini benimsemektedirler.⁵⁷ Zira onlara göre hibe kelimesi, yalnızca hukuken mal niteliği taşıyan eşyanın mülkiyetinin nakli söz konusu olduğunda hakikat anlamıyla; belirtilen niteliğin söz konusu olmadığı durumda ise mecaz anlamıyla alınması gerekmektedir.⁵⁸ Nitekim “Diğer mü'minlere değil de, sana has olmak üzere, mehirsiz olarak kendini Peygamber'e bağışlayan, Peygamber'in de kendisini nikâhlamak istediği herhangi bir mü'min kadını da (sana helal kıldık.)” âyetinde (Ahzâb, 33/50) geçen hibe kelimesi de (إن وهبت نفسها) hakikat anlamıyla değil mecaz anlamıyla kullanılmıştır.⁵⁹ Sözü edilen örnekte, hibe ifade eden beyan/lafız sebebi; hür kadından faydalanma hakkının yalnızca kendisi yoluyla açığa çıktığı

⁵⁶ es-Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, I, 181-182; Abdulazîz el-Buhârî, II, 104; İbn Nuceym, 161-163.

⁵⁷ el-Pezdevî, Ebu'l-Usr Fâhru'l-İslâm Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Huseyn, *Kenzu'l-Vusûl ilâ Ma'rifeti'l-Usûl*, I-IV (Abdulazîz el-Buhârî'nin Keşfu'l-Esrâr'ı ile birlikte), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1997, II, 94; en-Neseî, I, 249; es-Siğnâkî, II, 786; Abdulazîz el-Buhârî, II, 94, 107. Hiçbir biçimde mâlî türden bir temlikin konusu olma özelliği taşımaması sebebiyle, hür kadın bakımından, *sattım* ve *hibe ettim* gibi, temlik ifade eden tüm lafızların (ألفاظ التملك) hakikat anlamında değil yalnızca mecaz yoluyla nikâh anlamında anlaşılması gerektiği hakkında ayrıca bkz. Abdulazîz el-Buhârî, II, 107.

⁵⁸ el-Pezdevî, II, 94; es-Serahsî, *Usûlü's Serahsî*, I, 179; en-Neseî, I, 249; es-Siğnâkî, II, 786; Abdulazîz el-Buhârî, II, 94.

⁵⁹ el-Pezdevî, II, 94; en-Neseî, I, 249; es-Siğnâkî, II, 786.

nikâh ise müsebbebi temsil etmektedir. Hakikat-mecaz ilişkisine etkisi bakımından sebep-müsebbep ilişkisini bahsi geçen şekliyle kavramalarının bir sonucu olarak hanefiler, hibe lafzıyla kurulan akdin, nikâh akdi olarak geçerliliğinin yalnızca Hz. Peygamber'e özgü bir durum değil, tüm müslümanlar bakımından söz konusu olduğu fikrini benimsemektedirler.⁶⁰ Müsebbebi temsil eden beyanın/lafzın ise hiçbir biçimde sebebi ifade etmek üzere kullanılmayacağı anlayışına bağlı olarak hanefiler, doğrudan (hakikat anlamıyla) nikâhı ifade eden lafızların ise, hiçbir biçimde hibeyi ifade etmek üzere kullanılmayacağını belirtmektedirler.⁶¹

Hür bir kimsenin bir diğer kimseye “Şu kadar dirhem karşılığı bir aylığına kendimi sana sattım.” türünden bir ifade kullanması durumunda hanefilere göre, hukuken bir icâre akdinin varlığı söz konusudur.⁶² Zira bu durumda, hür bir kimsenin satıma konu edilmeyeceği göz önüne alındığında, sebep konumunda olan beyanın (*sattım* sözünün) hakikat anlamıyla değil, müsebbep konumunda olan faydalanmayı, daha doğrusu hür kimsenin amelinden hukuken faydalanmanın yolu olan icâreyi ifade etmek üzere mecaz anlamıyla kullanılmış olması söz konusudur.⁶³ Kısacası bu türden bir akit, hukuken var olan geçerli bir akitir. Bunun aksine, hakikat anlamıyla icâreyi ifade eden hiçbir beyanın, mecaz yoluyla bir şeyin satımını ifade etmek üzere kullanımı ise söz konusu değildir. Söz gelimi, doğrudan icâreyi ifade eden bir lafızla bir eşyanın satımının yapıldığı düşünüldüğünde, yapılan işlemin hukuken bir varlığı ve geçerliliği söz konusu değildir.⁶⁴ Görüldüğü üzere hanefiler, sebep-müsebbep ayrımı ile hakikat-mecaz ayrımı arasındaki ilişkiyi bahsi geçen şekliyle kavramalarının bir sonucu olarak, ilgili örnek işlemlerin hukukî mahiyetini belirlemede, yalnızca tarafların beyanlarından değil, o işlemlerin mahiyeti ve kurgulanış biçimlerinden (somut durumlardan) hareket etmektedirler.

Son olarak özellikle belirtmemiz gerekir ki, hakikat-mecaz ayrımı bakımından sebep-müsebbep ilişkisinin tek yönlü bir ilişki biçimini temsil ettiği yönündeki yaklaşım, hanefî düşünce ile şâfiî düşünce arasındaki önemli bir farklılığa işaret etmektedir. Çünkü hanefî

⁶⁰ en-Nesefî, I, 249; es-Siğnâkî, II, 786; İbn Nuceym, 161.

⁶¹ İbn Nuceym, 163. Bahsi geçen yaklaşımı prensip düzeyinde ifade eden örnek bir metin için (الموضوع لإيجاب ملك المتعة لا يصلح مستعارة لإيجاب ملك الرقية) bkz. es-Serahsî, *Usûlu's Serahsî*, I, 182.

⁶² es-Siğnâkî, II, 804; Abdulazîz el-Buhârî, II, 112; İbn Nuceym, 162.

⁶³ Abdulazîz el-Buhârî, II, 112; İbn Nuceym, 162.

⁶⁴ İbn Nuceym, 163. Hakikat anlamıyla *milk-i menfaati* ifade eden lafızların, mecaz yoluyla *milk-i rakabeyi* ifade etmek üzere kullanımının hiçbir biçimde söz konusu olmadığı hakkında bkz. Abdulazîz el-Buhârî, II, 107.

yaklaşımın aksine şâfiî yaklaşımda sebep-müsebbeb ilişkisi, ma'nen ittisalde (amaçsal ilişkide) olduğu gibi, çift yönlü bir ilişki olarak görülmektedir. Dolayısıyla şâfiî yaklaşımda sebebi temsil eden beyanın kimi durumlarda mecaz yoluyla müsebbebi ifade etmek üzere kullanımı söz konusu olabileceği gibi, müsebbebi temsil eden beyanın da mecaz yoluyla sebebi ifade etmek üzere kullanımı söz konusudur. Örneğin şâfiî yaklaşıma göre, hakikat anlamıyla *köle azadını* ifade eden bir lafzın, mecaz yoluyla *boşamayı* ifade etmek üzere; hakikat anlamıyla *boşamayı* ifade eden bir lafzın da mecaz yoluyla *köle azadını* ifade etmek üzere kullanımı söz konusudur. Çünkü köle azadının, *milk-i rakabenin sona ermesi*; boşamanın da *milk-i müt'anın sona ermesi* anlamlarına geldiği göz önüne alındığında, onlar arasında meşru kılınış amacı (milkin sonlandırılması) veya açığa çıkan sonuç (milkin sona ermesi) bakımından ortak bir yön bulunmaktadır. Hanefiler ise, illet tespit yöntemleri bakımından benimsedikleri teorinin (te'sîr teorisi⁶⁵) bir gereği olarak, boşama ile köle azadı arasında belirtilen türden ortak bir yön/vasıf tespitine karşı çıkmaktadırlar.⁶⁶ Bu sebeple hanefilere göre, hakikat anlamıyla köle azadını ifade eden lafzın, mecaz yoluyla boşamayı ifade etmek üzere kullanımının söz konusu olabilmesine karşılık, hakikat anlamıyla boşamayı ifade eden bir lafzın mecaz yoluyla köle azadını ifade etmek üzere kullanımı hiçbir biçimde söz konusu değildir. Bu, *sebebi temsil eden beyanın/lafzın, mecaz yoluyla müsebbebi ifade etmek üzere kullanılabilmesi, buna karşılık müsebbebi temsil eden beyanın/lafzın ise hiçbir biçimde sebebi ifade etmek üzere kullanılamayacağı* anlayışının bir sonucudur. Köle azadı üzerinden somutlaştırmak gerekirse; bir kimse cârîyesini azad ettiğinde, o kimsenin cariye olarak faydalanma hakkı da kendiliğinden sona ermektedir. Burada cariyenin azadı (izâle-i milk-i rakabe) *sebebi*; cinsel faydalanma hakkının sona ermesi de (izâle-i milk-i müt'a) müsebbebi (kendiliğinden açığa çıkan tâbi sonucu) temsil etmektedir. Özü itibarıyla boşamanın, cinsel faydalanma hakkının sona ermesi anlamına geldiği göz önüne alındığında, köle azadı ile boşama arasında, ma'nen değil, köle

⁶⁵ Hanefî usûl düşüncesinde müessir vasfın nasıl tanımlandığı ve illet tespit yöntemlerine ilişkin ortaya konan teorinin (te'sîr teorisi) bir gereği olarak *illet tespitinin yalnızca müessir vasıfla sınırlı tutulduğu* hakkında detaylı bilgi için bkz. Peşe, Ahmet Muhammet, *Te'sîr Teorisi Bakımından Fıkıh-Usûl İlişkisi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2017, ss. 60-67, 86-100.

⁶⁶ es-Serahsî, *Usûlu's Serahsî*, I, 182-183; en-Nesefî, I, 254-255; Abdulazîz el-Buhârî, II, 107-108.

azadının sebep konumunda, boşamanın da müsebbeb konumunda olduğu bir sebep-müsebbeb ilişkisi söz konusudur.⁶⁷

Sonuç

Hanefî düşüncede hakikat-mecaz ilişkisinin fikhî/hukukî yönüyle kavranış biçimi, ağırlıklı olarak, hukuk/fıkıh sistematiği içinde yer alan iki farklı düzenleme arasındaki ilişki ve sebep-illet-hüküm arasındaki ilişkinin kavranış biçimine göre şekillenmektedir. İki farklı hukukî düzenleme ve hüküm/ma'lûl ile illet veya hüküm/müsebbeb ile sebep arasındaki ilişki biçimi esas alındığında, en genel şekliyle iki tür ilişki biçiminin varlığı söz konusudur: ma'nen ittisâl (amaçsal ilişki) ve sûreten ittisâl (biçimsel ilişki).

Hanefî terminolojide ma'nen ittisâl tabiriyle, hibe ile sadaka ve kefâlet akdi ile havâle akdi arasındaki ilişkide olduğu gibi, iki farklı fikhî/hukukî düzenlemenin ortak bir amaç, daha doğru bir ifadeyle benzer türden bir sonuç elde etmek için sevk edilmiş olmaları kastedilmektedir. İki farklı düzenleme arasında sözü edilen türden bir ilişkinin varlığı halinde ise, hakikat anlamları bakımından farklı birer düzenlemeyi ifade eden lafızların/beyanların, belli koşulların varlığına bağlı olarak, mecâz yoluyla birbirinin yerine kullanılabilmesi ve böylelikle ilgili tasarrufun hukukî çerçevesinin buna göre şekillenmesi söz konusudur. Bu yaklaşım biçimi, bir yönüyle *akitlerde itibar lafza değil manâyadır* ilkesinin bir sonucu bir yönüyle de *illet tespit yöntemleri bakımından benimsenen teoriyle (te'sir teorisi) uyumluluk kaygısına* bağlı olarak açığa çıkmaktadır.

Hanefî terminolojide sûreten ittisâl tabiriyle ise, ilki illet ile hüküm/ma'lûl arasındaki ilişki, ikincisi de sebep ile hüküm/müsebbeb arasındaki ilişki olmak üzere iki farklı ilişki biçimi kastedilmektedir. İlet-hüküm ilişkisi, satın alma ile mülkiyetin nakli arasındaki ilişkide olduğu gibi, normatif bir yapı içerisinde bir taraftan hükmün varlığının illetin varlığına bağlı oluşunu, diğer taraftan da illetin işlevsellik kazanabilmesinin hükmün varlığına bağlı oluşunu ifade etmektedir. İlet-hüküm ilişkisinin varlığı halinde, belli koşullara bağlı olarak, kimi durumlarda hakikat anlamıyla illeti temsil eden lafzın mecâz yoluyla hükmü ifade etmek üzere kullanımı söz konusu olabileceği gibi hakikat anlamıyla hükmü temsil eden lafzın da mecâz yoluyla illeti ifade etmek üzere kullanımı söz konusudur.

Sûreten ittisâlin ikinci türünü temsil eden sebep-hüküm ilişkisi, bir şeyin mülkiyetine sahip olma ile o şeyden faydalanma hakkına sahip

⁶⁷ es-Serahsî, *Usûlu's Serahsî*, I, 182-183; en-Neseffî, I, 254-255; Abdulazîz el-Buhârî, II, 107-108.

olma arasındaki ilişkide olduğu gibi, normatif bir yapı içerisinde müsebbebin varlığının sebebin varlığına bağlı tâbi bir sonuç olmasına karşılık, sebebin varlığının ve işlevselliğinin müsebbebin varlığından tümüyle bağımsız oluşunu ifade etmektedir. Bu türden bir ilişkinin varlığı halinde, sebebi temsil eden beyanın/lafzın, ilgili hukukî işlemin mahiyeti ve kurgulanış biçimine bağlı olarak kimi durumlarda mecaz yoluyla müsebbebi ifade etmek üzere kullanılabilmesine karşılık müsebbebi temsil eden lafzın ise hiçbir biçimde mecâz yoluyla sebebi ifade etmek üzere kullanılamaması söz konusudur. Hanefî literatürde hakikat-mecaz ilişkisi bakımından sebep-hüküm ilişkisinin, tek yönlü bir ilişki olarak kavranma zorunluluğu, geçerli bir illet tespit yöntemi olarak kabul edilen teoriyle (te'sîr teorisiyle) uyumluluk olarak ifade edilmektedir. Kısacası hanefî düşüncede, fikhî/hukukî boyutuyla hakikat-mecâz ilişkisinin kavranış biçiminde, bir taraftan sebep-illet-hüküm ilişkisinin kavranış biçimi, bir taraftan (yalnızca beyanın değil) somut/olgusal durumun varlığı, diğer taraftan da illet tespiti yöntemini temsil eden te'sîr teorisiyle uyumluluk kaygısı şekillendirici olmuştur.

Kaynakça

- Abdulazîz el-Buhârî, Alâuddîn b. Ahmed (ö. 730/1330), **Keşfu'l-Esrâr an Usûli Fahri'l-İslâm el-Pezdevî**, I-IV, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1418/1997.
- Apaydın, H. Yunus, "Kefâlet", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, C. XXV, ss. 168-177.
- el-Bâbertî, Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed (ö. 786/1384), **el-Inâye Şerhu'l-Hidâye** (İbnu'l-Humâm'ın Fethu'l-Kadîr'i ile birlikte), I-X, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2003.
- Bardakoğlu, Ali, "Havâle", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997, C. XVI, ss. 507-512.
- Güman, Osman, "Serahsî'nin el-Mebsût Adlı Eseri Çerçevesinde Mecâz Delilleri", **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. XIII, S. 23 (2011/1), ss. 35-58.
- Hacak, Hasan, "Müşâ", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2006, C. XXXII, ss. 151-152.
- el-Haddâd, Ebû Bekr Alî b. Muhammed (ö. 800/1398), **el-Cevheratü'n-Neyyira**, I-II, Pakistan ty.
- el-Haskefî, Muhammed b. Alî b. Abdirrahmân b. Muhammed (ö. 1088/1677), **ed-Durru'l-Muhtâr Şerhu Tenvîri'l-Ebsâr**, Thk.

- Abdulmun'im Halîl İbrâhîm, *Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye*, Beyrut 1423/2002.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz (ö. 1252/1836), **Reddu'l-Muhtâr ale'd-Durri'l-Muhtâr**, I-XIII, Dirâse, Ta'lik ve Tahkîk: Âdil Ahmed Abdulmevcûd ve Alî Muhammed Muavvîd, *Dâru Âlemi'l-Kütüb*, Riyad 1423/2003.
- İbn Mâze, Burhânuddîd Ebu'l-Ma'âlî Mahmûd b. Ahmed b. Abdilazîz el-Buhârî (ö. 616/1219), **el-Muhîtu'l-Burhânî fi'l-Fıkhü'n-Nu'mânî**, I-IX, *Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye*, Beyrut 2004.
- İbn Melek, el-Mevlâ Abdullatîf (ö. 797/1394), **Şerhu Menâri'l-Envâr fi Usûli'l-Fıkh**, *Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye*, Beyrut 2004.
- İbn Nuceym, Zeynuddîn b. İbrâhîm b. Muhammed (ö. 970/1562), **Fethu'l-Gaffâr bi Şerhi'l-Menâr**, *Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye*, Beyrut 2001.
- Kâdîzâde, Şemsüddîn Ahmed b. Mahmûd el-Edirnevî (ö. 988/1580), **Netâicu'l-Efkâr fi Keşfi'r-Rumûz ve'l-Esrâr/Tekmiletu Fethu'l-Kâdîr** (Fethu'l-Kâdîr'in devamında 8, 9 ve 10. ciltler), Ta'lik ve Tahrîc: Abdurrezzâk Ğâlib el-Mehdî, *Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye*, Beyrut 1424/2003.
- Kahveci, Nuri, "Hanefî Fıkıh Usulü Literatüründe Mecazî Anlam", **İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi**, S. 18, ss. 33-44.
- el-Kâsânî, Alâuddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd (ö. 587/1191), **Bedâiu's-Sanâi' fi Tertîbi's-Şerâi'**, I-X, Tahkik ve Ta'lik: A. M. Muavvîd ve A. A. Abdulmevcûd, *Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye*, Beyrut 2010.
- Koca, Ferhat, "Mecaz", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003, C. XXVIII, ss. 220-221.
- el-Merġînânî, Burhânuddîn Ebu'l-Hasen Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl (ö. 593/1197), **el-Hidâye Şerhu Bidâyeti'l-Mubtedî** (Fethu'l-Kâdîr içinde), I-X, *Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye*, Beyrut 2003.
- Molla Husrev, Muhammed b. Ferâmuz b. Alî (ö. 885/1480), **Mirâtu'l-Usûl fi Şerhi Mirkâti'l-Vusûl**, Fazilet Neşriyat, İstanbul ty.
- en-Nesefî, Ebu'l-Berakât Abdullâh b. Ahmed (ö. 710/1310), **Keşfu'l-Esrâr Şerhu'l-Musannif ale'l-Menâr**, I-II, *Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye*, Beyrut 1998.
- Özer, Salim, "Fukaha Ve Usulcülerin Hakikat Ve Mecaz Anlayışı", *Bilimname*, S. XIII (2007/2), ss. 111-130.
- Peşe, Ahmet Muhammed, **Te'sîr Teorisi Bakımından Fıkıh-Usûl İlişkisi** (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2017.

- el-Pezdevî, Ebu'l-Usr Fahru'l-İslâm Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Huseyn (ö. 482/1089), **Kenzu'l-Vusûl ilâ Ma'rifeti'l-Usûl**, I-IV (Abdülazîz el-Buhârî'nin Keşfu'l-Esrâr'ı ile birlikte), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1997.
- Sadruşşerîa, Ubeydullâh b. Mes'ûd b. Mahmûd (ö. 747/1347), **et-Tavdîh li Metni't-Tenkîh fî Usûli'l-Fıkh**, I-II (et-Taftâzânî'nin et-Telvîh'i ile birlikte), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1996.
- es-Semerkindî, Alâuddîn (ö.539/1144), **Tuhfetu'l-Fukahâ**, I-III, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1984.
- es-Serahsî, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl, (ö. 483/1090), **Usûlu's Serahsî**, I-II, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2005.
- _____ **Kitâbu'l-Mebsût (el-Mebsût)**, I-XXX, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut ty.
- es-Signâkî, Husâmüddîn Huseyn b. Alî el-Haccâc el-Buhârî (ö. 714/1314), **el-Kâfi Şerhu'l-Pezdevî**, Thk. Fahrüddîn Seyyid Muhammed Gânit, I-V, Mektebetu'r-Ruşd, Riyad 2001.
- et-Tûrî, Muhammed b. Huseyn b. Alî el-Kâdirî el-Hanefî (ö. 1138/1725), **Tekmiletu'l-Bahrî'r-Râik Şerhu Kenzi'd-Dakâik (el-Bahru'r-Râik'** in sonunda 7. 8. ve 9. ciltler), Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1418/1997.